

PAWEŁ ETTINGER

ambasador kultury polskiej w Moskwie

Prawie sześćdziesiąt lat temu zmarł w Moskwie Paweł Ettinger (1866-1948) – wybitny kolekcjoner sztuki, bibliofil, znawca ekslibrisów, a także ceniony krytyk artystyczny i doskonały koneser grafiki europejskiej, nade wszystko rosyjskiej i radzieckiej. Polak z urodzenia, od 1889 r. mieszkał nieprzerwanie w Moskwie, czas cały intensywnie i skutecznie działając na rzecz zbliżenia oraz współpracy pomiędzy artystami i ludźmi kultury w Polsce i Rosji (a następnie ZSRR).

Jemu w dużej mierze społeczeństwa obu krajów zawdzięczały wiedzę o wzajemnych osiągnięciach w dziedzinie sztuki na przestrzeni kilku dziesiątków lat 1. poł. XX w. Pisali o nim – z nieukrywaną sympatią i uznaniem – Polacy i Rosjanie. Byli wśród nich autorzy wspomnień, którzy zetknęli się z nim osobiście, jak i ci, którzy znali go tylko z wieloletniej często korespondencji oraz badacze analizujący zachowaną w Moskwie, pozostałą po nim spuściznę, w tym ogromną korespondencję. Ten krąg ludzi nie był jednak zbyt liczny i dzisiaj Paweł Ettinger należy raczej do postaci zapomnianych, znanych tylko wąskiemu gronu specjalistów. Jego wieloletnia bezinteresowna działalność na rzecz kultury polskiej i propagowanie jej dorobku poza granicami kraju są na tyle znaczące, że zasługują na przypomnienie i przywrócenie naszej pamięci.

Paweł Ettinger urodził się 10 października 1866 r. w Lublinie, w ortodoksyjnej rodzinie żydowskiej (w metryce wpisano mu imiona Pinkus Benjamin, syn Dawida). W latach siedemdziesiątych XIX w. rodzina wysłała go do Wolfenbüttel w Niemczech (w Dolnej Saksonii niedaleko Brunshwiku),

gdzie ukończył szkołę średnią. W 1884 r. rozpoczął studia w Instytucie Politechnicznym w Rydze (niemieckojęzycznym) na wydziale handlowym, zdobywając przygotowanie do pracy w bankowości i finansach. Po uzyskaniu dyplomu w 1887 r. wrócił do Lublina; w rodzinnym mieście odbył między innymi służbę wojskową. W grudniu 1889 r. przyjechał do Moskwy, która stała się jego domem na kolejnych sześćdziesiąt lat życia. W latach 1890-1911, pracując w banku moskiewskim, odbył szereg podróży zagranicznych, które miały rozwinąć i ugruntować jego zainteresowanie sztuką, a także rozszerzyć wiedzę i pomóc w nawiązywaniu kontaktów z artystami, kolekcjonerami, koneserami i krytykami, jak również galeriami, muzeami, wydawcami ważnych na europejskim rynku czasopism, encyklopedii i leksykonów z zakresu sztuk pięknych. Doskonały poliglota i krytyk artystyczny z powołania, z biegiem czasu wszedł w krąg europejskich twórców, muzealników, marszandów, bibliofilów. Na trasie jednego z wczesnych i zarazem największego *grand tour* Ettingera były: Austria, Niemcy, Holandia, Francja oraz Polska.

Kolejne wizyty w Krakowie, Warszawie, Lublinie oraz stała i jakże obfita wymiana listów z bibliofilami, grafikami, pisarzami, muzeami, towarzystwami skupiającymi miłośników książki, gromadzenie najnowszych publikacji polskich – pozwoliły mu na bieżąco śledzić rozwój sztuki w kraju i dorobek artystyczny naszych twórców. Wśród jego licznych i bardzo znanych korespondentów, obok Rainera Marii Rilkego, Marca Chagalla, Aleksandra Bensoisa (m.in. scenograf baletów S. P. Diagilewa, w l. 1918-1926 kierował galerią malarstwa w Ermitażu), byli także: Aleksander Świętochowski, Ludwik Krzywicki, Zenon Przesmycki (Miriam), Stanisław Przybyszewski, Stanisław Noakowski, Mieczysław Wallis, Julian Tuwim, Stanisław Ostoja-Chrostowski, Paweł Hertz i wielu innych. Wymiana listów trwała czasami przez dziesięciolecia i dotyczyła przede wszystkim spraw związanych ze sztuką, pomocy Ettingera dla polskich twórców w zbieraniu materiałów do ich prac, przesyłaniu przezeń najnowszych publikacji rosyjskich, wymiany poglądów i ocen na temat artystów i ich dzieł, przekazywaniu informacji o cennych polonikach w zbiorach rosyjskich itd. Wiele zresztą obiektów ze zbiorów polskich i Polski dotyczących sam wyszukiwał i zbierał. Zasiłaly one jego księgozbiór, który wraz z grafiką współczesną gromadził w swoim niewielkim i ciasnym mieszkaniu w Warsonofjewskim Piereułku. W 1907 r. znalazło się tam miejsce na ponad 1000 tomów książek w językach: polskim, rosyjskim, niemieckim, angielskim i francuskim. Niewielką część zbioru stanowiła literatura piękna (głównie polska), większość zaś poświęcona była historii malarstwa i sztuk graficznych. Ponadto kolekcja Ettingera zawierała współczesną grafikę stosowaną i przykłady zdobnictwa książkowego, a także między innymi: plakaty, afisze, druki reklamowe, kalendarze, pro-

gramy, okładki do książek i czasopism, ekslibrisy i wszelkie druki ozdobne. W kolekcji prezentowane były wytwory wszystkich krajów europejskich oraz Stanów Zjednoczonych, ze szczególnym uwzględnieniem rzeczy polskich. Cały zbiór był tylko częściowo skatalogowany, a właściciel chętnie wymieniał się dubletami swoich okazów¹.

Paweł Ettinger już w pierwszej dekadzie dwudziestego stulecia nawiązał ściśle kontakty z najbardziej znanymi czasopismami artystycznymi w Europie: Francji, Niemiec, Czechosłowacji, Wielkiej Brytanii, które nadawały ton oraz propagowały nowe prądy i kierunki w sztuce. Pisywał do londyńskich *The Studio* i *Burlington Magazine for Connoisseurs*, monachijskiej *Die Kunst*, lipskiego *Der Cicerone*, frankfurckiego *Künstlerlexicon*, czeskiego *Prager Presse*, paryskich *Arts et Métiers Graphiques* i *Beaux-Arts*, petersburskiego *Apollona* i innych rosyjskich tytułów, jak: *Starye Gody*, *Russkiej Bibliofil*, *Sredi Kolekcjonerow*, a także warszawskich: *Nowej Gazety*, *Książki*, *Szparagatów*, *Tygodnika Ilustrowanego*, *Przeglądu Tygodniowego*, jak również kijowskiego *Muzeum Polskiego*. W okresie międzywojennym Ettinger współpracował z *Wiadomościami Literackimi*, *Silva Rerum*, *Przeglądem Bibliotecznym*, *Exlibrisem*, lwowskim *Lamusem*. Temat jego artykułów w dużej mierze stanowiły informacje o polskiej sztuce i kulturze – grafice, bibliofilstwie, ekslibrisach. Znaczące były teksty o związkach kulturalnych Polski i Rosji. Publikował też omówienia najciekawszych wystaw, kroniki wydarzeń z Krakowa, Lwowa i Warszawy, doniesienia o życiu teatralnym w Polsce, bieżącym rynku literacko-wydawniczym w kraju. Zamieszczał je głównie w czasopismach rosyjskich i zachodnioeuropejskich. Bibliografia jego prac w języku polskim (zarówno wydanych samodzielnie, jak i artykułów) jest równie bogata² i dotyczy przede wszystkim poloników rosyjskich i w innych krajach europejskich, artystów polskich działających w Rosji, ekslibrisologii, kolekcjonerstwa (w tym bibliofilstwa) itp.

Już w 1909 r. został współpracownikiem wielotomowego, ukazującego się przez czterdzieści lat w Lipsku, słynnego *Leksykonu* Ulricha Thiemego i Feliksa Beckera *Allgemeines Lexikon der bild-*

I. Niviński, projekt kostiumu dla teatru żydowskiego, 1925 r.*

M. Wrubel, *Carewna tabędz*, 1900 r.*

M. Chagall, *Nad miastem*, 1917 r.*

I. Niviński, projekt dekoracji do spektaklu *Książniczka Turandot*, 1921r.*

K. Malewicz, *Dzieci*, 1908 r.*

P. Ettinger w siedzibie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Moskwa, 1919 r.

*den Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*³. Napisał do niego ponad 500 artykułów. Przez wiele lat opracowywał również hasła do działu sztuki *Bol'šoj so-vetskoj enciklopedii*.

Dzięki swojej niezwyklej aktywności Ettinger szybko zdobył uznanie jako koneser i krytyk sztuki, co pozwoliło mu na stałe wejść do moskiewskiego środowiska artystyczno-literackiego. Predystynowały go do tego – szeroka i ciągle pogłębianą wiedza, wybitne znanstwo sztuk plastycznych, szczególnie grafiki. Choć był amatorem w dziedzinie historii sztuki, to ceniono jego niezawodny smak i gust artystyczny oraz – jak piszą potomni – *rozumny, pozbawiony wszelkich uprzedzeń stosunek do sztuki*⁴. Znał i przyjaźnił się ze wszystkimi znaczącymi twórcami rosyjskimi, a także wielu polskimi, pierwszego półwiecza minionego stulecia. Portretowali go i tworzyli dla niego ekslibrisy Leonid Pasternak (1862-1945), Włodzimierz Faworski (1886-1964), Włodzimierz Milaszewski (1893-1976), Fedor Zacharow (1882-?), przynosili i darowali swoje prace: M. Chagall (1887-1985) i wielu artystów pochodzenia polskiego, jak choćby: Michaił Wrubel (1856-1910), Ignacy Niwiński (1881-1933), Kazimierz Malewicz (1878-1935), by wymienić tylko niektórych.

Ettinger od początku pobytu w Moskwie utrzymywał ściśle kontakty z miejscową kolonią polską, a także Polakami osiadłymi i pracującymi w Petersburgu oraz w innych rejonach Rosji, a następnie ZSRR. Przyjaźnił się przez

prawie ćwierć wieku ze Stanisławem Noakowskim (1867-1928), a po jego powrocie do Polski w 1918 r. korespondował z nim aż do śmierci tego znanego architekta, wybitnego rysownika i historyka sztuki.

Bliska znajomość łączyła Ettingera z Olgą Boznańską, Leonem Wyczółkowskim, Edgarem Norwerthem, Tadeuszem Kulisiwiczem. Jego dom zawsze był otwarty dla Polaków, a każdy gość z kraju życzliwie witany.

Paweł Ettinger wspomagał również polskie organizacje charytatywne działające w Moskwie. Już w 1901 r. odnotowano jego pierwsze dary książek dla Biblioteki Rzymsko-Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności. Gdy w 1916 r. zalegalizowano Polskie Koło Naukowe w Moskwie, czynnie włączył się w prace nowej organizacji i został wybrany do Zarządu Koła, jako członek Komisji Rewizyjnej (przewodniczącym został chemik Antoni Doroszewski, 1869-1917). Uczestniczył głównie w spotkaniach i odczytach Sekcji humanistycznej, której przewodził językoznawca Jan Wiktor Porzeziński (1870-1929).

W czasie pierwszej wojny światowej aktywność społeczna Polaków w Moskwie i Petersburgu oraz innych większych miastach Rosji zintensyfikowała się, powstał między innymi Komitet Polski Opieki nad Uchodźcami. W 1914 r. Marian Morelowski zgłosił postulat utworzenia przy nim Wydziału Opieki nad Zabytkami, który zająłby się ochroną dóbr wywiezionych do Rosji przez prywatnych zbieraczy polskich

oraz własnością kościelną i państwową ewakuowaną z terenu byłej Rzeczypospolitej. Z czasem Wydział objął opiekę nad zbiorami zagrabionymi i wywiezionymi w czasie zaborów, a także opuszczonymi i niszczoneymi w trakcie działań wojennych. Prezesem nowo powstałego Wydziału został książę Maciej Radziwiłł, a sekretarzem M. Morelowski. W 1916 r. podobne organizacje działały już w: Kijowie, Mińsku, Odessie, Petrogradzie. W 1918 r. – po likwidacji Komitetu Polskiego – Wydział został przekształcony w samodzielne Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami. Jego pierwszym prezesem został Stanisław Noakowski, dotychczasowy rzeczoznawca dawnego Wydziału. Tak jak Ettinger, znał on doskonale muzea, galerie, biblioteki moskiewskie i składowane tam obiekty, wywiezione ongiś z Polski. Obaj służyli radą i pomocą przy odzyskiwaniu polskich dóbr kultury, a ich koneksje i znajomości z przedstawicielami świata artystycznego Moskwy oraz szacunek, jakim darzyli ich Rosjanie, były wielce użyteczne dla sprawy polskiej. W spuściznie Ettingera zachowało się zdjęcie z 1919 r. przedstawiające Pawła Dawidowicza w lokalu Towarzystwa, gdzie bywał w charakterze konsultanta i doradcy.

Moskiewski kolekcjoner pomagał również polskim dyplomatom oraz przedstawicielom Delegacji Polskiej, której członkowie w latach 1922-1935 prowadzili trudne negocjacje zmierzające do jak najpełniejszej realizacji postanowień traktatu ryskiego dotyczących zwrotu Polsce zagrabionych i wywiezionych do Rosji dóbr kultury. Edward Chwalewik, ekspert i uczestnik prac rewindykacyjnych, wspomina, że Ettinger ułatwiał również polskim muzealnikom, archiwistom, historykom sztuki, bibliotekarzom – w trakcie ich moskiewskiej misji – nawiązywanie kontaktów z miejscowymi kolekcjonerami, antykwariuszami, grafikami. Chwalewika i Kazimierza Piekarskiego, wybitnego znawcę i badacza starych druków, wprowadził do kółka ekslibrisologów moskiewskich. Kontakty te zaowocowały przygotowaniem bardzo ciekawej publikacji bibliofilskiej upamiętniającej pobyt członków Delegacji w Moskwie. Składał się na nią zbiór oryginalnych

ekslibrisów wykonanych przez znanych grafików rosyjskich (a także zamieszkałego w Moskwie polskiego architekta, Edgara Norwertha) dla naszych ekspertów. O przedmowę do tej edycji uproszono właśnie Pawła Ettingera. Książka zatytułowana była *Polski ekslibris w czerwonej Moskwie*. Niestety, nigdy nie ujrzała światła dziennego i zachowała się tylko w formie ręcznie sporządzonego albumu. Drukiem ukazała się dopiero w 1946 r. nakładem Towarzystwa Miłośników Książki (TMK) w Krakowie, pod zmienionym już tytułem: *Polski ekslibris w Moskwie roku 1922*.⁵

Warto w tym miejscu podkreślić, iż Ettinger utrzymywał niezmiennie ściśle kontakty z przedstawicielami towarzystw bibliofilskich w Polsce. Był członkiem krakowskiego i lubelskiego TMK. Poza licznymi, stałymi korespondencjami z Moskwy dla polskich czasopism Ettinger pisał sporo prac krytycznych, publikował efekty swej działalności badawczej i artykuły monograficzne. W Moskwie wydał, między innymi: *Belotto w Warszawie* (1914), *Joachim Chreptowicz jako miłośnik sztuki* (1916), *Stanisław Noakowski. Opyt charakteristiki* (1922). Wśród polskich edycji wymienić można na przykład: zestawienie bibliograficzne opracowane wspólnie z Władysławem Tadeuszem Wisłockim *Druki komunistyczne polskie wydane w S.S.S.R.* (Lwów 1925), *Notatki o ekslibrisach polsko-rosyjskich* (Kraków 1925), *Urywki z listów polskiego bibliofila w Moskwie* (Kraków 1927), *Ekslibris w literaturze światowej* (Kraków 1930), *Księgozbiory wielkiego księcia Konstantego* (Kraków 1936). Rozsyłał je do bibliotek, znajomym bibliofilom i ludziom książki. W Bibliotece Narodowej w Warszawie zachowały się egzemplarze jego prac z odręcznymi dedykacjami dla: Zenona Przesmyckiego (1915 r.), Mieczysława Tretera (1916 r.), Wiktora Hahna (1929 r.). Do grona darczyńców zalicza go również Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. W 1923 r. Ettinger przekazał do lubelskich zbiorów – za pośrednictwem Edwarda Kuntzego, ówczesnego przewodniczącego Delegacji Polskich w Mieszanych Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie – swoje opracowanie na temat portretu Izabelli

Delegacja pisarzy polskich w Moskwie, w 1948 r. Pierwszy od lewej (siedzi): P. Ettinger; w środku – Z. Nałkowska

Czartoryskiej w Kazańskim Muzeum Centralnym. Zapewne nie był to jedyny dar dla zbiorów bibliotecznych w rodzinnym mieście, nie wszystkie bowiem musiały być odnotowane lub uzupełnione notą darczyńcy.

Należy również wspomnieć, że niektóre z licznych poloników, z przechowywanej w Archiwum Muzeum im. Puszkina w Moskwie korespondencji Ettingera, doczekały się omówienia i publikacji. Spośród piętnastu zachowanych listów wybitnego grafika Stanisława Ostoi Chrostowskiego, Janusz M. Michałowski opublikował fragmenty kilku z nich oraz epistolarne „tuwimiana” – siedem listów poety do moskiewskiego bibliofila z lat 1937 i 1948 (zob. poz. 4. Literatury). Dodajmy, że w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie przechowywane są trzy listy Ettingera z 1948 r. do Tuwima, a w warszawskiej Bibliotece Narodowej – dwa jego listy z 1945 r. do Ostoi Chrostowskiego i sześć listów do E. Chwalewika z lat 1936-1948. Jak podkreśla edytor listów Tuwima, zawierają one wiele szczegółów i materiałów zarówno do biografii poety, jak i jego twórczości. Wynika z nich, że Ettinger pomagał Tuwimowi w zbieraniu materiałów i przygotowaniach do planowanej biografii Puszkina, który to projekt wybitny tłumacz poezji rosyjskiej z czasem porzucił. Ettinger próbował również – korespondencyjnie z Moskwy – skontaktować ze sobą Tuwima i Ostoję Chrostowskiego (obu mieszkających w Warszawie!), z zamysłem wydania bi-

blofilskiego tuwimowskich tłumaczeń poezji Puszkina z drzeworytami Chrostowskiego.

W zbiorach prywatnych warszawskiego kolekcjonera Lecha Kokocińskiego znajdują się także listy Pawła Ettingera do Rudolfa Mękickiego (1887-1942), znanego numizmatyka, muzeologa i bibliofila. Korespondowali ze sobą od 1914 r., gdy Męckicki – jako oficer armii austriackiej – dostał się do niewoli i przebywał w obozie jenieckim w Czernoborze, w guberni tułskiej. Po wyjściu z obozu i przed powrotem do Polski gościł u Ettingera w Moskwie. Przyjaźń ich i korespondencja przetrwała długie lata.

W czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu – starszy już mocno pan – nie zerwał więzi z krajem i całą rzeszą bliskich mu Polaków. W dalszym ciągu pełnił rolę jednoosobowego *biura informacyjnego ze specjalnością: kultura polska i rosyjska*. W swoim kolejnym mieszkaniu przy ul. Nowo Basmannej, zwanym „jaskinią” lub „pieczarą Ettingera” (na niezwykle małej przestrzeni znajdowały się w każdym zakątku jego przebogate zbiory, wypełniając bez mała całą przestrzeń życiową), dyżurował codziennie w określonych godzinach, służąc wszystkim potrzebującym radą, zbiorami i swą rozległą wiedzą.

Współpracował z polskimi czasopismami wychodzącymi w Moskwie, ale nie zaniechał jednocześnie regularnego przesyłania kronik o sztuce i wydarzeniach artystycznych Moskwy dla prasy polskiej. Pisywał do *Kuźnicy*, *Odrodzenia*, *Przeglądu Artystycznego*.

W Moskwie wszyscy, którzy pisali o kulturze polskiej, zarówno autorzy, jak i wydawcy, korzystali z materiałów ikonograficznych zgromadzonych przez Ettingera. Miał największy zbiór mickiewiczianów – wszystkie wydania utworów poety, katalogi jego rękopisów przechowywanych w różnych bibliotekach europejskich, ilustracje do dzieł wieszca itp. Zasoby te wykorzystane zostały w 1948 r. przez edytorów tomu *Literaturnoje nasledstwo* poświęconego Mickiewiczowi.

Muzealnicy i wystawiennicy byli pewni, że każda wystawa dotycząca polskiej sztuki i literatury znajdzie godną oprawę plastyczną i dokumentacyjną dzięki obiektom z kolekcji Ettingera. Tak było w przypadku moskiewskiej ekspozycji poświęconej Noakowskiemu – większość akwarel wypożyczono właśnie od niedłuzszego przyjaciela. Wspomagał również ekspozycjami wystawy grafiki polskiej i reprodukcji malarstwa polskiego, polskiej kultury muzycznej w dawnych czasach i wiele jeszcze innych.

Nie tylko instytucje czerpały w pełni z jego życzliwości i bogactwa zbiorów. Również osoby prywatne mogły liczyć na pomoc i zrozumienie. Mówiono, że do Pawła Ettingera idzie się tak, jak w Londynie do British Museum, z pełnym przekonaniem, że znajdzie się to, co jest potrzebne, i to, o czym nawet petent nie pomyślał. Jego zbiory były nie tyle prywatną galerią, co instytucją publiczną, a podkreślali to wszyscy, którzy je znali i korzystali z nich. Ta instytucja była czymś pośrednim pomiędzy biblioteką, muzeum i gabinetem rycin. Niezwykły był tylko katalog – życzliwy starszy pan, w wiedeńskiej pelerynie i nieodzowną czapeczką na głowie. Rosjanie mówili o nim, że jest najlepszym ambasadorem kultury rosyjskiej w Polsce, kontynuatorem serdecznych więzów i tradycji wspólnych spotkań Polaków i Rosjan w dziewiętnastowiecznych salonach Wołkońskiej i Wiaziemskiego. Polacy pisali zaś, że był nie mianowanym ambasadorem kultury polskiej w Moskwie i nikt jak on, tak godnie nie prezentował jej wśród obcych.

Najwybitniejsi graficy rosyjscy i polscy wykonali dla Ettingera kilkadziesiąt (ok. 30) ekslibrisów. Jest wśród nich jeden symboliczny, autorstwa Kazimierza Wiszniewskiego z 1947 r., na którym

P. Ettinger w Warsonofijewskim Piereulku, 1918 r.

artysta umieścił – obok Bramy Krakowskiej w Lublinie, również wieżę Kremla.

W Rosji, a następnie w ZSRR, Ettinger należał do niezliczonych organizacji i towarzystw, był konsultantem muzeów i galerii. W Polsce, w 1946 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie przyjęło go w poczet swoich członków, a rząd polski nadał mu Krzyż Zasługi.

Życie i działalność Ettingera przypadły na niezwykle burzliwe i pełne radykalnych zwrotów dzieje Europy, zwłaszcza Rosji. Przeżył dwie wojny światowe, rewolucję bolszewicką, czystki i terror czasów stalinowskich, jakby go w ogóle nie dotyczyły. Można pomyśleć, że żył na jakiejś wyizolowanej wyspie, a przecież wokół niego znikali bez śladu ludzie, wyjeżdżali na Zachód przyjaciele-artyci. Los i władze oszczędziły Pawła Dawidowicza, a przyczyny tego szczęśliwego zbiegu okoliczności pozostaną już zapewne niezbrane.

Śmierć Pawła Ettingera 15 września 1948 r. miała pewien wymiar symboliczny – zmarł na atak serca w wieku 82 lat na schodach ruchomych moskiewskiej stacji metra „Krasnyje worota”, niosąc komuś potrzebującemu książkę i pakiet grafik. We wspomnieniu o nim Paweł Hertz pisał: *Mało mieliśmy wybitnych ludzi, którzy działając na pograniczu literatury, malarstwa, grafiki i kolekcjonerstwa, reprezentowałyby naszą kulturę w obcych krajach. Z tym większą czcią należy pamiętać o Pawle Ettingerze*⁶.

Spuścizna jego znajduje się obecnie w Moskwie. W 1934 r. Ettinger podarował Państwowemu Muzeum Nowożytniej Sztuki Zachodniej swoją kolekcję polskiego plakatu końca XIX w. i pierwszych dziesięć-

cioleci XX w. Po jego śmierci biblioteka – licząca ponad 11 000 wol. – trafiła do Instytutu Historii i Teorii Sztuki stołecznej Akademii Sztuki; zbiory malarstwa, grafiki, około 3000 ekslibrisów, archiwum (prawie 12 000 samych listów) przekazane zostały Państwowemu Muzeum Sztuk Plastycznych im. A. S. Puszkina. Wybór ich prezentowany był na wystawie w 2004 r., której towarzyszył katalog. ■

PRZYPISY

¹ Dane z rubryki Zbierracze polscy. „Przegląd Biblioteczny” 1908 t. 2, s. 252

² Według oceny autorek opracowania P. D. Ettinger. *Stat'i. Iz perepiski. Vospominanija sovremennikov*. Sost. A. A. Demskaja, N. Ju. Semenowa. Moskwa 1989, s. 8

³ *Unter Mitwirkung von 300 Fachgelehrten des In- und Auslandes*. Bd. 1-36. Leipzig 1907-1947. (Wydawanie *Leksykonu* zostało wznowione w 1950 r.)

⁴ W. Łazarew: *Jubileusz Pawła Ettingera*. „Nowe Widnokręgi” 1944, nr 13, s. 16

⁵ Zob. recenzje i omówienia tej publikacji – A. Ryszkiewicz, „Przegląd Biblioteczny” 1947, R. 15, s. 179; H. Stempelberg: *O pięknej książce polskiej i jej twórcach*. „Nowiny Literackie i Wydawnicze” 1957, nr 8, s. 8; E. Chwałewik: *Z moich wspomnień o zbieractwie*. Oprac. H. Łaskarzewska i M. Figiel. Warszawa 2006, s. 84, przyp. 38

⁶ P. Hertz: *O Pawle Ettingerze*. „Kuznica” 1948, nr 40, s. 8

LITERATURA

1. J. Pański, W. Łazarew: *Jubileusz Pawła Ettingera*. „Nowe Widnokręgi” 1944, nr 13, s. 15-16
2. S. Fiszman: *Ambasador kultury polskiej w Moskwie*. „Odrodzenie” 1947, nr 32, s. 6; – *Wspomnienia o Pawle Ettingerze*. „Przegląd Artystyczny” 1950, nr 10/11/12, s. 30-33
3. P. Hertz: *O Pawle Ettingerze*. „Kuznica” 1948 nr 40, s. 8
4. J.M. Michałowski: *Z listów Stanisława Ostoi Chrostowskiego do Pawła Ettingera*. „Sztuka” 1980, nr 5-7, s. 52-56; – *O korespondencji Pawła Ettingera*. „Poezja” 1981, nr 1, s. 14-16
5. P. D. Ettinger. *Stat'i. Iz perepiski. Vospominanija sovremennikov*. Sost. A. A. Demskaja, N. Ju. Semenowa. Moskwa 1989.
6. *Muzej Pawła Ettingera. Iz sobranija G. M. I. I. im. A. S. Puškina*. Moskwa 2004 (katalog wystawy).
7. Ja. Berdicevskij: *Narod knigi. (Iz istorii evrejskogo bibliofil'stva v Rossii)*. Izd. 2, dopoln. Kiev 2005, s. 165-169

*Ilustracje z kolekcji prywatnej P. Ettingera i zbiorów Muzeum jego imienia
Fot. z rosyjskich i polskich publikacji książkowych